

Този бележит френски пътешец, опитен дипломат, интелигентен и внимателен наблюдател и нумизмат е роден през 1747 г. в Марсилия. Започва дипломатическата си кариера във френското консулство в Триест, 1771 г., след което става управляващ консулството в Солун — 1773 г., вицеконсул в Смирна — 1779 г. През 1783—1785 и 1786—1792 г. е консул в Солун. Изгубва поста си през време на Френската буржоазна революция. През реставрацията отново се връща в Македония за кратко време и вижда познатите от миналото места.

От многобройните си пътувания Кузинери събира няколко десетки хиляди стари монети и медали, които обогатяват музеите на Париж, Мюнхен и Виена.

Той е автор на каталози на медали и на редица трудове по нумизматика.¹

Впечатленията и събраните сведения от пребиваването си в Солун и околките си в Македония и Гърция излага в двутомно съчинение.² Няма съмнение, че покрай интересите си на нумизмат и поклонник на античното минало на балканските земи, покрай усилията си да улеснява търговската дейност на Франция в Македония Кузинери подобно на всички френски дипломатически агенти, учени и пътешественици от края на XVIII в. доставя сведения, необходими на френските управляващи кръгове с оглед укрепване позициите на Франция и Леванта и преодоляване конкуренцията на съперниците ѝ — Англия и Русия.

Предпочитанията му към класическата древност проличават не само в подробните описания на монети и надписи, но и в склонността на автора да си служи с антична терминология.

Това обаче не му пречи да бъде любознателен и задълбочен наблюдател на съвременното нему състояние в пропътуваните области. Кузинери е между най-точните и сравнително най-обективни и осведомени описатели на аграрния режим в Македония и Северна Гърция, състоянието на административния апарат, етническият облик на тези земи, положението на населението в цялост и на различните народности, особеностите и развитието на стопанския живот и пр.

В първата глава Кузинери прави обобщен преглед на историята на Македония от древността до съвременната нему епоха, като подчертава превратната ѝ историческа участ и пълнотата на народностите, които са я населявали в миналото или по времето, когато пише Кузинери.

Поклонник на класическата древност, той съпоставя в рязък контраст славата на Македония от епохата на Филип и Александър с всички режими, последвали древната македонска държава на тази територия, доживяла разорителното господство на османските турци.

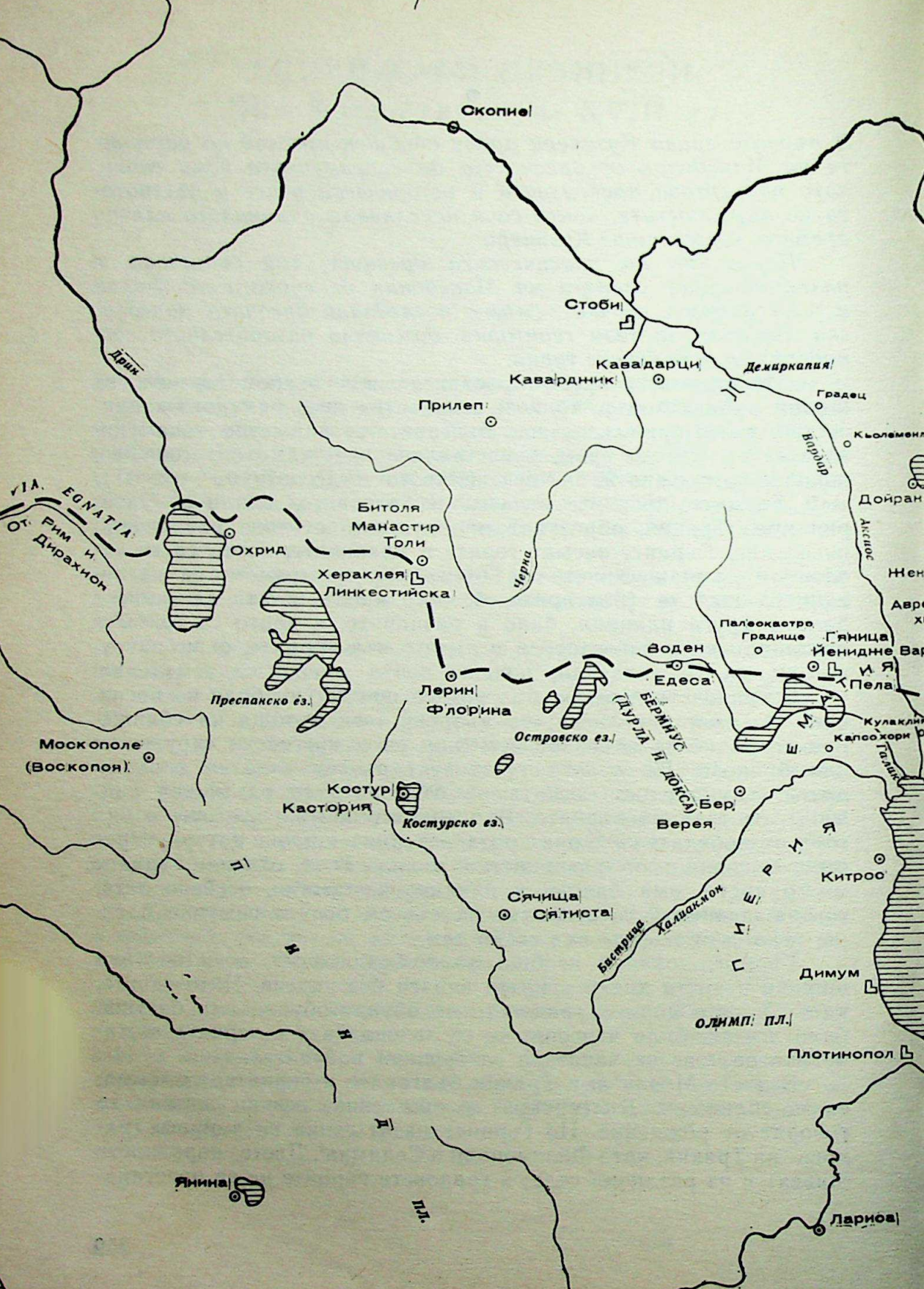
„Македония, толкова прославена във възпоминанията за Филип и Александър, толкова злощастна през римското владичество, така принижена под българите и най-сетне така унижена под османски ярем, представлява днес само опустошение, докарано от фанатизма, невежеството и деспотизма“ (с. 11).

„Гърците, древните пеласги³ и българите, дошли от Татари през Тракия, образуват мнозинството от това разнородно население. Гърците заемат горите и планините, които са ги заслонили от нашествието на българите по времето на завоеването им,⁴ те (българите, б. пр.) продължават да живеят било в други планини, било в равнините, в които са се били настанили като завоеватели и където пък турците, също завоеватели, са ги запазили, понеже почти всички са земеделци.

В градовете гърци и българи са по-смесени било по носия, било по език и религия; но въпреки тези пътища на сближение те рядко се свързват помежду си в търговски сдружения или бракове. По селата те живеят съвсем отделно едни от други; там именно носията на българите се различава най-много от тази на гърците. Българинът, понеже все още е бил горд от победата си^{4а} оре с риза, антерия и широки потури, украсени с шевици от разноцветна вълна. Това облекло, винаги много чисто, има блясък и някакво изящество, особено лете; тогава шевицата се откроява на съвсем белите памучни платна, тъкани от жените във всеки дом.

Гъркът, докаран изобщо до по-бедна земя, носи не така широки и чисти дрехи и почти винаги без украса. Нито едните, нито другите дори в градовете не обуват обувки или ботуши, било жълти, било червени; те се задоволяват с черната кожа: ярките цветове са запазени за турчина победител.

В двете Мизии⁵ и в Тракия българите и гърците, изглежда, са по-сближени. Българският е общ език; всички жители го говорят от рождение. Но гърците пазят езика си в много градове на Тракия, като Филипополи и Селимна⁵. Двете народности живеят и из различни села; в градовете гърците не са престана-

Скопие

Стоби

Кавадарци

Кавадарник

Прилеп

Демиркапия

Градец

Вардир

Кьолеменица

Дойран

Женев

Аврелиан

Иенидне

Кулаклин

Калсохори

Китрос

Димум

Платинопол

Лариса

Дранк

Черпа

Аксос

Талис

ВЕРМИС
(ДУРЛА И ЛЮКС)

Басарича
Халишакмон

VIA EGNATIA
Рим и Дирахон

Битоля
Манастир
Толи
Хераклея
Линкестийска

Преспанско езеро

Островско езеро

Лерин
Флорина

Костурско езеро

Костур
Кастория

Верея

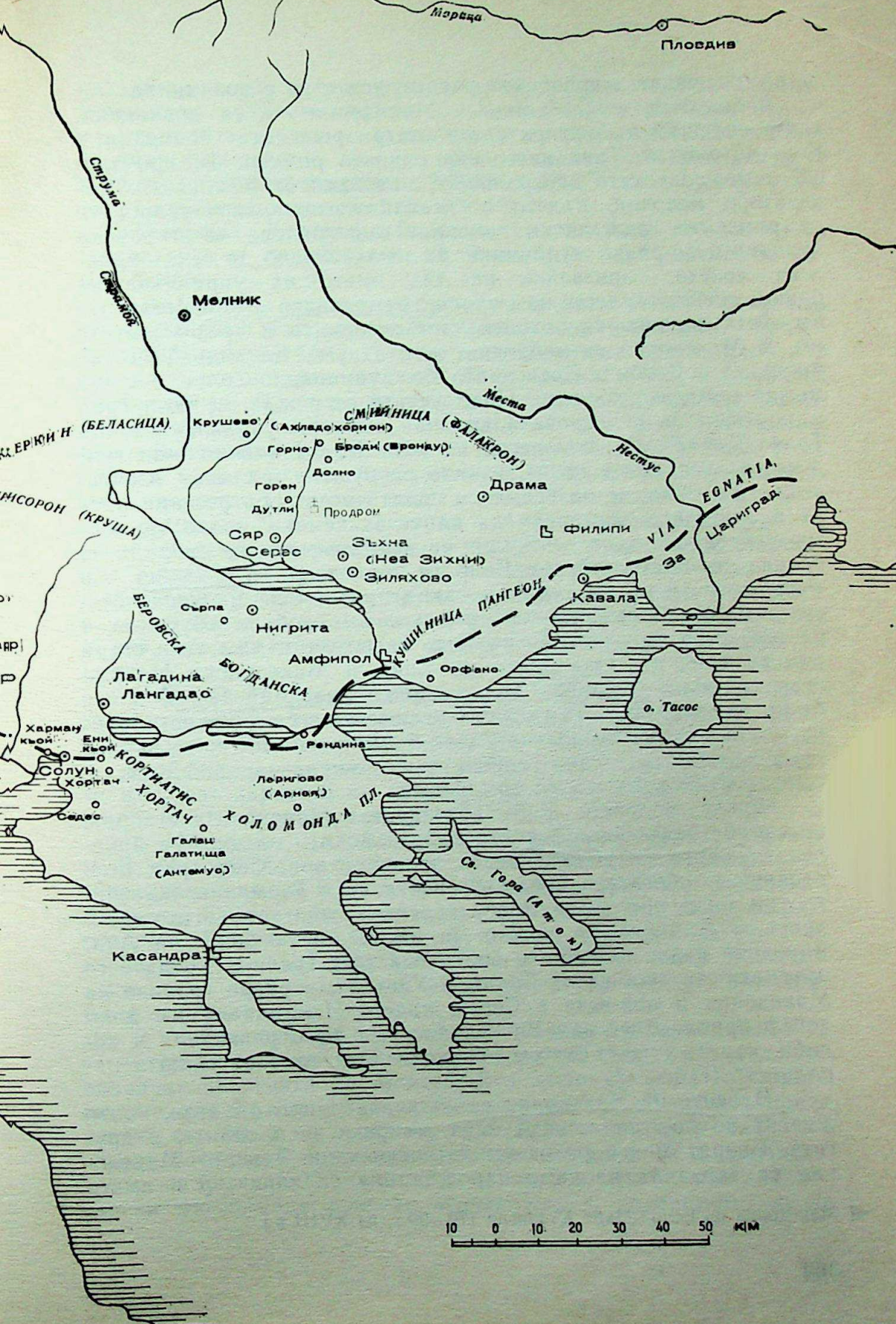
Сячища
Сятиста

Олимп ПЛ.

Янина

ПЛ.

Москополе
(Воскополя)

Пловдив

Мезица

Струма

Мелник

Места

Места

ЕГНАТИА

Цариград

СМЪИНИЦА (ФЛАКРОН)

Драма

Филипи

VIA За

Кавала

о. Тасос

КУШИНИЦА ПАНГЕОН

Орфано

Амфилол

Нигрита

БЕРОВСКА

Лагадина

Лангадао

БОГДАНСКА

Рендина

Леригово (Арняя)

ХОЛОМОНДА ПЛ.

КОРНАТИС ХОРТАЧ

Хортач

Галац Галатища (АНТЕМУО)

Св. Гора (АТОК)

Касандра

10 0 10 20 30 40 50 КМ

и да назовават „варварска“ расата, която ги е подчинила.

Власите са многобройни в Македония; те са подчинени, както гърците и българите, на патриаршеската йерархия в Константинопол. Това население е чисто римско. То произлиза от разрушените на градовете, назовани от различните императори колонии, където поставяли легиони, ползуващи се от римските граждански закони. Тези градове се наричаха колонии и по-рядко муниципии. Те имаха право да сечат бронзови монети, изрязвайки на тях името на управляващия принц; понякога дори на тях се споменаваха и магистратите им. Тези колонии са познати чрез историята и чрез монетите им. В Македония се наброяват пет: Диум⁷, Касандра⁸, Пела⁹, Филипи¹⁰ и Стоби¹¹. Последната бе муниципия. Солун е също между римските колонии. По монетите се вижда, че този град е започнал да се назовава колония чак при управлението на Траян Деций¹². С изключение на този [град] всички тези градове са днес, както казах, изцяло разрушени и съвсем изоставени. Изглежда, че по време на политическите сътресения през XI в. жителите, заставени да напуснат земята, която са ползували толкова дълго, и жадни за независимост, се събрали из планините, които отделят Епир от Македония и Тесалия. До тази епоха те не са имали никакви причини да напуснат отечеството си. Спомените за древната им свобода обуславя и разселването им, което бе всеобщо за потомците на тези стари римски войници. Планините на Епир и Македонска Илирия станаха тяхно убежище. Те се спряха главно в Пинд, който бе им най-достъпен. Там именно и досега те са най-многобройни; езикът им не позволява да не бъдат разпознати; те винаги говорят латински и ако ги попиташ от каква народност са, те с гордост отговарят, че са римляни.

Между градовете, които населяват в Македонска Илирия, се намира Воскополис¹³, чиито хубави води и пасища ги привличат, новото им положение ги прави овчари. Сега град Воскополис се обогатява чрез търговията си с Германия, жителите там бяха построили много красиви къщи; но когато един паша от Албания, за когото ми казаха, че е баща на Али, Янинския паша, нападна и оплячкоса този град, търговците се пръснаха: те сега са из Банат, в Унгария, в разни градове на Македония и най-вече в Серес, където Исмаил бей им даде добър прием. Днес във Воскополис има само развалини и колиби, където живеят съвсем обеднели остатъците от същата народност“ (с. 15—17).

„Власите от Македония се отличават много от тези, които живеят по бреговете на Дунава, въпреки че и едните, и другите говорят много развален латински език. Тези от Македония са запазили не само народностния си характер и името

Македония по Еспри-Мари Кузинери (70—90 г. на XVIII в.).

си римляни, но и гордостта и храбростта на дедите си. Винаги, където преминаването е съмнително, ги поставят начело на керваните, които се придвижват по румилийските панаири. В тия кервани те всички носят еднакво облекло, оръжие и високи такета, покрити с черна вълна, които им придават твърде войниствена стойка“ (с. 17—18).

Кузинери обяснява по-нататък, че описаните от него власи живеели и в околностите на Аргос¹⁴, където лично ги видял (с. 18).

„Албанците християни също посещават често Македония, те упражняват там различни занятия и са побратими с албанците мюсюлмани било като се посвещават на военно дело или пък на всякакво друго занятие. Те се смесват с тях, като слизат от планините си, за да дойдат да работят в равнината. Албанският турчин¹⁵, изглежда, си спомня, че е бил християнин, склонността към пребиваване в планините е естествена и за едните, и за другите. Ако някои се установяват в равнината, то е, защото турското население в Македония намалява и има поминък. Наблюдава се, че в Албания жените раждат повече, отколкото в равнините и са много по-разумни. Албанецът е главно овчар, войник и баняджия. Носията му позволява лесно да го отличиш от другите народности. Бедните войници и работниците са облечени всички с груб плат от небоядисана вълна, предена и тъкана в страната от жените във всяко семейство.

Като овчари албанците са или собственици, или слуги; като войници — те изглеждат подобно на швейцарците, родени за война, която обаче ангажира само част от тях. Никой не ги облажава при това за службата им в обществените бани; те изгубват здравето си там поради много честите си изпотявания, които отрано ги изнервят.

В Македония има много евреи; най-голям брой пребивава в Солун, където се наброяват 20 000. Те се поддържат там с всякакви сделки и са много полезни за дребните ежедневни доставки. Стигат само прическата и шапката им, за да ги разпознаеш. Крайморска Турция е станала убежище на мнозина евреи, избягали от Испания. Само в Солун всяка синагога носи името на провинцията, от която произхождат съставляващите я домакинства.

В споменатия град има голям брой други евреи, които са се потурчили външно, но които, говори се, продължават да изповядват религията на Мойсея. Ето защо им е дадено името дьонме или лъжеотстъпник. Тази секта се е обособила преди повече от 100 г. по време на един религиозен спор, избухнал между солунския и константинополския равин. Тези дьонмета, които са около 500 семейства, не се обвързват никога с истински мюсюлмани въпреки всички мерки, предприети, за да

ги задължат на това. При все че посещават джамиите, общото мнение в Солун е, че са си пак евреи и са се направили турци само за да продължат по-спокойно да се придържат към схизмата, която ги отделя от другите израелити.

Още не съм назвал всички народи, живеещи в Македония: може би няма в света друга страна, където да са събрани толкова различни народности и в голямата си част неприятелни помежду си. Там се срещат голям брой цигани; през лятото те лагеруват под шатри; скитници са, обработват желязото и развиват танца и музиката: те са толкова годни да свирят на всички инструменти, че в армиите на негово височество не се срещат други музиканти освен тях. Намираме ги по празниците; те ръководят танците при такива увеселения; във всички военни корпуси те свирят военен напев, който насърчава войника и се нарича юруш или атака. Винаги бедни, винаги просяци, те нямат никакво недвижимо имущество, никакви имоти; не можеш да се приближиш до катуните им, без да бъдеш заобиколен от отвратителни жени и деца, които искат милостиня.

През зимата те влизат в селата и обитават там най-лошите квартали. Тази нещастна народност ни представя един окаян пример на затъпяването, в което може да изпадне човек по липса на култура. Такова е отвратителното положение, до което циганската раса е доведена в Турция; и въпреки че изповядват мюсюлманството, не ѝ позволяват дори да влезе в джамиите; тя е облагаема с по-голям поголовен данък от този на раята. За нравите на жените ще имам случай да говоря в друга глава.“

При все че религията на Мохамед е упражнила влиянието си върху различни народи, подчинени на управлението на турците, като ги е довела до това да се помюсюлманчат, пътешественикът често различава новопокръстените, като циганите, албанците, илирите¹⁶, бошнаците, от истински вярващите, които ги доминират.

„Един потурчен албанец или бошнак са лоши турци“ (с. 18—21).

„Между народностите, които съдбата е захвърлила в Македония, от които голям брой са станали турци, се забелязва една чисто българска народностна група, обитаваща Горна Ематия, разположена на запад от Аксиос, около развалините на Стоби. Тази област е населена с турци, които говорят всички помежду си български език. Не можем да се съмняваме, че тази група население е от скитски произход: нейното уединение в тази част на Македония, някога България, позволява да се разбере, че е от расата на другите българи, от които е обкръжена. Какви особени обстоятелства са заставили жителите да се предадат на исляма?

Покрай тези чужди народности, последователно проникнали в красивите провинции на Македония, по Южна Стара планина живее друга полудива народност, произхождаща без съмнение от древните гърци. Тормоз за съседите си, винаги непокорна, винаги непобедима, за да си послужи с израза на Херодот, и избягнала досега да бъде предмет на наблюдение. Струва си да съобщим за нея...“ (с. 21—22).

Глава II

„СОЛУН: ДРЕВНИТЕ МУ ПАМЕТНИЦИ, ТЕЗИ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО, ТЪРГОВИЯТА МУ, НЕГОВИТЕ МАНИФАКТУРИ, ДНЕСНОТО МУ УПРАВЛЕНИЕ, ОКОЛНОСТИТЕ МУ. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА ПЛАНИНАТА ДИЗОРОН¹⁷. НАЗОВАВАНА ДНЕС КОРТИАТ¹⁸, И НА ПЛАНИНАТА ЦИСУС, НАРЕЧЕНА СОЛОМОНОВА ПЛАНИНА¹⁹.

Градът Солун^{18a} се е наричал Терм при основаването си поради водите, които бликат в околностите му на изток и на юг; оттам името „Термичен“, което носел заливът, в дъното на който е разположен градът; дълго след като той (градът, б. пр.) променил името си, мнозина историци и географи са споменавали за тази промяна на името.

Това, което е от значение да се знае, е, че при създаването си Терм е бил само малка паланка“ (с. 23).

Кузинери разказва с подробности миналото на града с особено внимание към античността и запазените до негово време древни паметници на града.

„От всички градове на Македония, споменати в предишните глави, Тесалоники е единственият, който е запазил истинска значимост; в него още съществуват паметниците, в които виждаме доказателството за богатството му през най-различни епохи. Този град от най-далечни времена не е престанал да бъде склад за местните произведения на околните области, предназначени за външна търговия.

Толкова предимства са го предпазили от всеобщото разрушение в една област, която от смъртта на Александър насам е била постоянно прицел на най-разрушителните бичове — войната и чумата, деспотизма и невежеството“ (с. 24).

„В Солун няма нито един паметник, който да изглежда, че е дело на царете от тази фамилия (т. е. на Филип Македонски, б. пр.), нито дори от династията на Антигон, баща на Димитрий Полиоркет. Всички, които съществуват, са от времето на римското владичество; те са многобройни. Ще опиша най-важните от тях и ще се постарая да ги изясня.

Градът е прерязан от изток към запад, както много древни градове, от дълга улица — продължение на *Via Egnatia*.²⁰ Този път влиза в града откъм запад през входа, наречен „римската порта“, и излиза откъм изток, като се насочва към Тракия през северната граница на Халкидика, която в древността спадала към него.

Ако се дойде в града откъм Италия, се минава през едно укрепление със зъбери и затворено, което води до главната порта. Срещу този двоен вход се явява трета порта, която е свързана от двата си края със страничните къщи.

Пътникът, който е видял в този паметник само порта, притеснена от чужди постройките, скоро разбира с удивление, че се намира пред древна триумфална арка с най-голяма красота“ (с. 25).

Кузинери описва грижливо вида на арката, изображенията върху нея, строежа ѝ, като прилага и скица от нея. Обнародва и надписа ѝ — на гръцки език. Смята, че арката е от ранния период на империята, и то строена във връзка с битката при Филипи. С нея гръцките магистрати в града посрещнали триумфално победителите при Филипи. Той се позовава и на свидетелствата на монети, които грижливо проучва и обнародва рисунките им (с. 25—29).

„Улицата, на която се намира тази сграда, която ще назова *Via triumphalis*, има и друга триумфална арка с по-малък обсег и съставена от три свода“ (с. 29).

Следва описание на тази арка. Мисли, че е от времето на император Константин в чест на победите му над сарматите. От други исторически източници е известно, че Константин пребивавал в Солун след тези победи и построил там пристанище (с. 29—30).

„Още личат следите на тази работа откъм западната страна извън града. Този изкоп бе запълнен и табаците, много значителен еснаф в Солун, разположиха там работилниците си. Преданието напомня съществуването на това пристанище и железните халки, още закрепени за градските стени, са също така свидетелство“ (с. 30).

В покрепа на твърдението си за датировката на триумфалната арка Кузинери се позовава пак на грижливо описана от него монета (с. 30—32).

„Посред триумфалната улица се виждат още изправени и на един ред пет колони в коринтски стил от бял мрамор със сини жилки. Над колоните навън и навътре се издигат пиластри, високи 8—9 стъпки от чисто бял мрамор...“ (с. 32).

„Долните части са вкопани в дома на един евреин. Той разказа, че когато баща му поискал да му изкопаят там кладенец, бил възпрепятствуван в работата от големи мраморни блокове, които работниците сметнали за част от стълбище. От

съществуването на това стълбище заключих, че паметникът е трибуната или дъното на цирк, служещ през време на Римската република и най-вече при императорите за празнуване обществени игри. . .“ (с. 33).

„След оглеждане на цирка и Константиновата триумфална арка, ако се движи човек към дясно, се достига почти веднага до хиподрума. Този квартал на града, въпреки че времето го е обезобразило, е запазил древното си наименование: голяма част от терена, който е заемал, образува площад и някои от крепостните стени, с които, изглежда, е бил заобиколен, са станали работилници на бояджии. Историята направи прочуто това място поради жестокостта, извършена от Теодор Велики спрямо жителите на Солун, когато заповядал да бъдат избити много от тях. Това ужасно престъпление помрачи славата на този владетел. Известно е, че свети Амброзий го ужори за това в Милано, като му забрани да влезе в митрополитската черква.

Щом се излезе от хиподрума и се върне човек обратно по същия път, скоро попада, вдясно от Константиновата арка, на древен храм във вид на ротонда, служещ днес за джамия и още в много добра форма. Той е нещо забележително по своята особеност: влиза се в него през две порти, едната на юг и другата на запад, прилични една на друга. Отпред има голям двор, сред който в по-ново време са построили кръгла чешма с много чучури, където турците извършват ритуалните си подмивания, абсолютно необходимо нещо преди молитвата“ (с. 34).

По изображения върху монети Кузинери смята, че паметникът е от римската епоха; оприличава го на Пантеона на Агрипа в Рим, посветен на култа на Кабирите, божества, почитани на о. Самотраки и съседните острови и след това в цяла Гърция и Италия. Кузинери се спира подробно на този култ (с. 34—42).

„Ротондата не е единственият древен храм, чиито останки е опазил град Солун. Една джамия, наречена Ески Джума, изглежда да е много по-стар паметник; между франките (т. е. жителите от Западна Европа, б. пр.) минава за посветен на Венера, но похристиянчените гърци го посветили на някой си светия, а турците, които на свой ред го превърнали в джамия, така са го обезобразили както отвътре, така и отвън, че е изгубил формата и изяществото си.

Между джамиите, които украсяват града, има две други, чийто строеж е от средновековието и които заслужават внимание. Едната е посветена на свети Димитрий, а другата на света София. Първата е най-просторната и най-богатата. Тя е разделена на три кораба, от които главният се образува от 16 колони от пъстър мрамор. Над колоните се издига голяма галерия по цялата дължина на двата странични кораба, украсена с колони от същия мрамор, както тия от приземието. Тия

малки колони са 16 от всяка страна; четири други големи колони са поставени до светилището: те са от червен египетски гранит, много красиво изгладени. Небето е направено от дъбова дограма без боя или някаква украса. По стените на галерията са поставени медалioni от различни скъпи мрамори: порфир, серпантин. Но повечето са били унищожени изцяло или отчасти от имамите или свещенослужителите, които, живеещи в храма, са имали възможността да ги вдигат нощно време и да продават късовете на европейци.

В дъното на големия кораб в много украсена рамка има надпис в чест на някой си Спандони, който най-много подпомогнал със средства възстановяването на храма; той (надписът, б. пр.) е в стихове“ (с. 42—43).

„Черквата „Света София“ е превърната в джамия, както и черквата „Свети Димитрий“. Фасадата е украсена с осмоъгълна портика, чиито четири колони са от пъстър и четири от бял мрамор. Вътрешността няма нищо друго забележително освен мозайката на купола, където са изобразени дванадесетте апостоли върху фон в златен цвят. Тази мозайка ежедневно се разсипва.

До франкския квартал, като се отива към митницата, се намират развалините на красива черква, посветена на свети Мина. Има повече от 60 години, откак е била опожарена. Най-любопитното там е един голям пъстър блок, съвсем приличен на този от ротондата. Изглежда, че също е служел за амвон. Съвременните гърци, които усвоиха европейския начин на строеж при тези амвони, са изтеглили този блок от вътрешността на черквата и са го поставили на място, по-отдалечено от вътрешната стена.

Крепостта, която доминира града и носи името „Седемте кули“, има двойна крепостна стена. В първата има джамия и много помещения за гарнизона; във вътрешната, чиито 7 кули, свързани със стени, образуват фортификацията, се намират още значителни помещения и главно тези на диздаря или началника на крепостта.

В двора на жилището му видях две красиви колони в антично зелено и откъс от гръцки надпис. На крепостните стени има само съвсем малко оръдия, насочени към полето — това е цялата охрана на крепостта. Сводестите помещения, на които са поставени оръдията, бяха пълни, когато ги посетих, със сандъци, съдържащи хиляди съвсем къси стрели, чиито пера червеите бяха изгризали; шлемове, обшити отвътре и отвън със синьо платно и подсилени с железни листа в разни посоки; това са остатъци от оръжията, употребени от гърците, когато напразно са се отбранявали срещу Баязид II. При второто си пътуване научих, че Юсуф бей, същият, който дълго бе защищавал Патрас срещу гърците, като мютеселим или

вицегубернатор на Солун преди няколко години, наредил да пренесат тези любопитни неща в друга крепост, наречена „Барутхане“, която е на западния край на града, до морето, в началото на старото пристанище.

На отсрещния край на този стар басейн се вижда голяма кула, построена през средновековието, която пази една дървена скеля, положена върху колове; по нея се товарят и разтоварват стоките. Изглежда, че тази кула съперничела с барутхането за охраната на пристанището. В края на залива и по протежение на градските стени към източната страна се намира друга кула, доста по-голяма и по-здрава от първата; тя се нарича кулата на еничерите, защото служи за затвор и защото там те могат да бъдат удушвани, когато са заслужили смърт.

Тази кула и крепостта, която посочих под името барутхане, завършват двете страни на стените, които защитават града откъм морето. В тези укрепления са поставили съоръжения на нивото на водата; но те са лошо снабдени с оръдия“ (с. 43—45).

По повод еничерската кула Кузинери разказва за издевателствата от един местен властник — Абди паша. Този тиран без всякакви повод и вина и съвсем неочаквано нареждал да бъдат избивани множество невинни люде, за да създава страх сред населението и да го държи в подчинение. Когато за пръв път влязъл в Солун, извикал началника на еничерската кула и го разпитал за затворниците в нея. Задържаните там били девет души с нищожни провинения. При все това жестокият властител наредил да ги екзекутират незабавно. Градът бил потресен. Султанът многократно се опитвал да го премахне, защото навсякъде, където управлявал, предизвиквал възмущението на народа с изпълненията си. Хитрият тиран се изпълзвал и умрял на напреднала възраст в Белград (с. 45—47).

„Градът [Солун] се управлява от паша, чиято власт се простира на запад до Верея или Караверия, а на изток до Кавала. При все че има и молла, кадия от първа категория, валията се вмесва понякога и в спорове. Има и еничерски ага, чиято компетентност засяга работите на корпуса му.

В град с такова значение не може да няма и мюфтия или тълкувател на законите: към него се обръщат за мнение при граждански и криминални процеси и той произнася присъдата, която изгражда върху текст от Корана според тълкуването, каквото му е удобно да даде на текстовете от този безобразен кодекс. Решенията според общата практика на мюфтиите са написани и подписани от него на съвсем малки късчета хартия, където се слага печатът му. Нарича се фетва. Валиите и кадиите понякога малко се съобразяват с тях; те ги заобикалят или не ги изискват.

Един епископ на митрополията начело на гръцкото духовенство е естественият покровител на вярващите, живеещи в града и в диоцеза. Той наброява седем подчинени епископства, главите на които са: Галац, Капсохори²¹, Китрос²², Рендине²³ и Платамона²⁴. Сегашното въстание на гръците, което докара гибелта на архиепископа, на всички богати търговци и на голям брой еничери, ще да е намалило много населението на града и онова от околностите.

От завладяването на град Солун от Мурад II евреите са привилегирани с производството на синьо и доста грубо сукно за султана. Това сукно е служело преди за облекло на войниците, които били най-фаворизирани от султана: но откак европейските фабрики заместиха този вид тъкани, които в миналото употребявали турците — военни и хората от народа, солунското сукно се произвежда само в много малко количество и служи на тях, които го получават от султана само за килими. Намалването на работата, която претърпява това производство, не пречи на началника, който носи титлата бейликчи или султански началник на работилницата, да се възползува от правото си върху производството на вълна в страната за сметка на турците или европейците, които търгуват с него под предлог, че той може да вземе известно количество от него за поверената му работилница. Човек може да се измъкне от затруднението само като откупи правото си, щом търгува с местни вълни.

Евреите притежават и килимарска работилница; само те произвеждат [килими] от всякаква големина от най-висококачествени до най-обикновени. Потреблението им в цяла Европейска Турция подбива много смирненските килими. Те са кадифени и по-скъпи от солунските, които имитират кадифе, евтини са, но много по-нетрайни. Това производство е винаги живо и не може да мине без валявиците на Караверия, където получава последно дотъкмяване.

В околностите на Солун се отглеждат много черници: гръцките жени използват листата им, за да отглеждат копринени буби. Добивът от тях служи за производство на два вида много светли свилени прозрачни тъкани: едните се употребяват за мъжки и женски ризи; в Константинопол те са повече търсени, отколкото тези на Бруса, древната Пруза под Олимп²⁵; другите са раирани и наполовина от непресукана, наполовина от пресукана много нежна коприна. От тях правят завеси за предпазване нощем от ухапвания на папатаци, които са напънали долната част на града. В Константинопол и някои левантински пристанища европейците наричат тази материя предпазна. Там се употребява не само местна коприна, но още и такава от Загора²⁶, малък град, разположен на източния край на Тесалия.

От всички манифактури, намиращи се в Солун, табашката е най-забележителна и най-доходна. По привилегия тя е апанаж на втората еничерска орта, *ikinci, orta*. Тази табашка работилница, чийто район е винаги замърсен и нехигиеничен, е обитаема само през деня. Тя заема извън града цялото пространство извън крепостните стени, където бе изкопано старото пристанище.

Табашкият еснаф се ползува с голямо уважение в Солун; до майсторство в него се достига само след дълги изпитания от десет до тридесетгодишна възраст. Когато този еснаф произвежда нови майстори, целият град празнува; военната музика се чува по всички улици. Утринни песни се свирят по вратите на всички големци и на всеки, който е начело на някой еснаф. Тия прелюдии, които продължават петнадесет дни и понякога повече, свършват с големи празненства, които стават извън града под платаните и траят три дни. Всички жители на града и тези от околностите са поканени там по право, без разлика на положение и религия. Аз само веднъж видях този обяд на полето: бях изненадан от начина, по който бях повикан от тълпи, които той привлича, и от реда, който се съблюдава там. Безподобно е това, че при такова многобройно струпване няма смут; всичко е свързано с религията в удоволствията, на които се наслаждава там човек. Различни забавления, групи борци, които идат от доста далеч, и шумна музика оживяват тези празници. Най-високопоставените хора в града, седнали под собствените си шатри, са най-напред обслужени. Пред всяка маса, която приближават съвсем приготвена до тях, стои един от новите майстори с голяма тояга в ръка. Той подрежда любопитните, без да обезпокои никого. Тези лица са след това начело на обслужването на присъстващите; те вървят отделно, следвани от 10—12 слуги, които носят на главата си малки масички за по четирима души: движейки се сред тълпата, те канят зрителите да седнат на тревата. Случва се често една маса да е заета от четирима души, които никога не са се познавали помежду си.

Малко е обичайно за европейците да участвуват в тези празненства. Уверявах ме, че янинският паша, прочутият Али, при всяка женитба на някое от децата си чествувал това събитие с подобно тържество, разноските за което се събирали от данъци, докато в Солун табаците ги плащаха доброволно.

Предприятията на европейците в Солун процъфтяваха през цялото време там, докато изсипвахме там произведенията на вноса си. В друга глава ще спомена за единадесетте фактории, които имахме в това пристанище, и за сегашната им незначителност.

От четиридесетина години насам този град се обезлюдява; но той ще се привдигне винаги от загубите си, каквото и да

бъде управлението му, поради това, че е необходимо стоварище за храните на богатата област и на стоките, докарвани от европейците за консумация във вътрешността на страната. Сегашната криза се отразява не само върху този град, тя съсипе и всички останали пристанища в Турция. Но щом бурята премине веднъж, лесно е да се предвиди, че щом търговските фактори в Солун възвърнат този град в прежното състояние на благоденствие, цяла Европа ще започне отново незабавно трафика, извършван дотогава чрез него с толкова плодородни провинции, които имат толкова нужди.

Ако, след като разгледахме търговията, манифактурите и управлението на град Солун, искаме да опознаем селския хинтерланд. Щом се излезе откъм източната страна, се попада на земеделци, изцяло гърци, докато откъм западната страна се срещат само български поселници. Това рядко разделение датира от X в., епоха, когато българските владетели, като овладели страната, станали господари на западната част било чрез отстъпки, било чрез сила. Изглежда, че планините са благоприятствували на оттеглянето и независимостта на гърците, които не престанали да се държат из различни части на Македония. Турското нашествие узаконило всичкото. Станали господари почти на всички земи, те поставили жителите от селата в положение на прости земеделци: гръцките и българските собственици са само редки изключения.

От източната страна околностите, както в останала Турция, представляват най-напред турски, гръцки и еврейски гробища, напълно разделени едни от други. Тези на франките са в подножието на крепостните стени, пак на същата източна страна. По-голямата част от гробовете им са от бял мрамор и изработени в Константинопол или в Европа“ (с. 48—53).

След това Кузинери споменава за планината Кортиат на северозапад и на запад, за планината Саломон, за Света гора (с. 53—56).

Глава III

ПЪТУВАНЕ ОТ СОЛУН ДО ВЕРЕЯ ИЛИ КАРАФЕРИЯ ПРЕЗ ВОДЕН И ПЕЛА ИЛИ АЛУКЛИСА, ПОСЛЕДОВАТЕЛНО ГЛАВНИ ГРАДОВЕ НА МАКЕДОНИЯ. ОПИСАНИЕ НА ТЕЗИ ТРИ ГРАДА И НА РАВНИНИТЕ, НАД КОИТО СТОЯТ ТЕ

„Желанието да обиколя такова красиво плато ме насочи да се възползувам от заминаването на един керван със солунски търговци, които отиваха на панаира в Перлепе²⁷, малък граничен град на Македония отвъд планината Бермиус²⁸ между Дрин и Аксиус, на чиято територия се намират изворите на Еригон²⁹.

Този керван обикновено тръгва по най-краткия път, като върви нагоре по Аксиус до Градиска³⁰, минава реката на това място, достига до Демир Капи, където тече Еригон, който се минава по брод, но преминаването на който е много опасно.

Малко преди тръгването на търговците бе съобщено, че топенето на снеговете е късно и прекосяването на Карасу, днешното име на Еригон, е неосъществимо. Керванът бе задължен да поеме пътя за Караверия, за да стигне с повече сигурност на панаира, на север от планината Бермиус, по продължение на голямата долина, където се намират Спатиста, Кастория, град, разположен на голямо езеро, от което носи името си, Флорина и Манастир, древната Хераклея Линцестидска^{31a}

Присъединих се с толкова по-голямо удоволствие към този керван, в който се наброяваха повече от 200 коня, защото той щеше да заобиколи равнината и да прекоси четирите споменати реки. Трябваше да извървим 5—6 левги повече. Пътят бе разделен така:

<i>Солун—Верея</i> ³¹	14 левги
<i>Верея—Спатиста</i> ³²	6 левги
<i>Спатиста—Кастория</i> ³³	6 левги
<i>Кастория—Флорина</i>	6 левги
<i>Флорина</i> ³⁴ — <i>Манастир или Толи</i>	6 левги
<i>Толи—Перлепе</i>	8 левги
<i>Всичко:</i>	46 левги

Редовният път би бил:

<i>Солун—Аврат Хисар</i> ³⁵	6 левги
<i>Аврат Хисар—Кумли Киени</i> ³⁶	8 левги
<i>Кумли Киени—Градиска</i>	4 левги
<i>Градиска—Демир Капи, където се минава Еригон</i>	6 левги
<i>Демир Капи—Кавърджик</i> ³⁷	8 левги
<i>Кавърджик—Перлепе</i>	9 левги

Чрез това отклонение пътят ставаше с 5 левги по-дълъг. Но пътуването бе много по-сигурно и полето — много по-красиво.

Един еничерин, един слуга и един български художник по име Апостоли, роден във Воден, древната Едеса, ми бяха другари по пътешествие. Багажът ни се състоеше от два малки дюшека от типа, който турците наричат *silte*, два креватни чаршафа, две одеяла и няколко кухненски съдове и посуда за храна. Тази екипировка, толкова необходима в Турция, образуваше един конски товар, покрит с килим, който служеше също, когато се поспрем.

На излизане от града през вратата към Вардар от всички

страни се чуваха само обичайните благопожелания: „Аугурлер ола! нека предсказанията да са добри!“ След тия пожелания се запалваха лулите; еничери, кираджии и стопаните на конете поемаха“ (с. 57—60).

Половин час вървят през градини и лозя до равнината покрай село Харман Киени³⁸, получило името си от многобройните хармани по жътва поради плодородната околност. Поемат пътя покрай морето, прекосяват двата ръкава на река Ехедорус³⁹, която при устието си образувала мочурливи пространства. После стигат Вардарската равнина (с. 60—61).

„Наистина двата бряга на голямата река са толкова добре очертани без прекъсване на едно пространство от повече от две левги дължина, че е невъзможно да не признаеш правотата на преданието, запазило спомен за преместването на реката. Ловът на зайци в околностите често ме довеждаше да следвам бреговете на тази урва до дървения мост над Вардар, по който се минава на четири левги от Солун.

Стигнахме най-сетне до земи с жито, разположени в околностите на Чолакия⁴⁰, където трябва да е била разположена древната Каластра, голямо село, изцяло населено с гърци — те изглежда винаги да са пребивавали тук въпреки превъзходството на българите, с които те са заобиколени по цялата равнина.

Населението на Чолакия се състои от земеделци и моряци, отдадени на риболов. Това село е отдалечено от Вардара само на четвърт левга и няма друга вода за пиене освен тази от реката, тъй че всеки жител трябва да има стомни или малки бъчви и товарен добитък да ги пренася, за да си доставя ежедневно вода или да я купува“ (с. 60—61).

През Верея и Гняуста керванът достига Воден (с. 61—75). „Българите са нарекли този град така поради хубавите води, които се спускат на водопади от равнината и образуват малката река, която ни бе отдясно.

Град Воден е бил прочут под името Едеса и под името Еге⁴², което ѝ е дал Каранус, след като я е изненадал чрез стадо кози, които през дъждовно време влизали в града. Оттам води началото си това върху всички ранни медали на македонските царе чак до Архелай I да бъде представена коза, животно, посветено на Юпитер, улеснило начинанието на завоевателя.

Просторното плато, на което е разположен градът, ни разкри чрез височината си с полукръглата си форма и каскадите си много живописен изглед. Колкото приближаваш към това плато, толкова то изглежда да се разхубавява. Пяната от водите, които слънцето прави по-блестящи, се слива приятно с цветовете на зелените храсти, чиято свежест поддържа върху почти отвесния склон на тази голяма скала.

Пътниците влизат в града с толкова красив изглед и многобройни водопади (с. 76). „Първото ни посещение бе при уважаемия митрополит, от когото Апостоли бе получил бащински грижи; той се хвалеше, че е повече грък, отколкото българин. Бях забелязал вече, че хората от тази нация (т. е. българите, б. пр.) се отъждествяват по-лесно с гърците, които населяват градовете с епископ и където следователно имат училища. Те, изглежда, се смятат по-изискани, когато следват гръцки училища и че там са придобили знания, които само българското образование не би могло да им даде.

Всички архиепископи във Водина, макар и гърци по народност, са задължени да научат български език; техният диоцез се състои от повече от сто села, чиито жители говорят само този език и турски. Тъй че, ако архиепископът знае да говори само турски и гръцки, ще получи при обиколките си по-малко публични подаръци и доходите му ще бъдат по-малки.

Не ще навляза в подробности относно светската и религиозната администрация на един диоцез, населен изцяло с българи. Те не са в дружески отношения с гърците, освен само по религия, тъй като в най-дълбоко невежество“ (с. 76—77).

Архиепископът им се оплаква, че дворецът му предизвиква много посегателства на минаващите оттам паши. Пътниците съзерцават от един владишки къшк на платото цялата прелест на околните простори и се възхищават на многобройните каскади (с. 78).

„В града реката е разделена за обществено ползуване на голям брой канали; като напуснат работилниците, тези потоци образуват недалеч от дома на архиепископа водопадите на южния склон. Извън града откъм източната страна започва много обширна поляна, оградена с градини, платани, върби и брестаци; тя е пресечена по дължината си от реката. Различни къшкове украсяват тази хубава алея, която е една от главните улици на града; това е същата вода, която се вижда да пада в равнината от двореца на архиепископията“ (с. 79).

„Денят премина приятно с българите, всички грамотни, приятели на архиепископа.“ *Поклонник на античността, и тук Кузинери не забравя да търси останки от древната Едеса. Съзира между другото надписи, с които бил украсен архиепископският дворец (с. 80—81).*

„Единствената забележителна антика от средновековието е в митрополията, спадаща към архиепископията. Десет мраморни, много изгладени колони украсяват тази черква. Изглежда, че първите християни са ги вдигнали от някой древен храм, върху чиито развалини е построена митрополията“ (с. 81).

Кузинери посещава воденските пещери, над които е за-

строен градът, с красиви сталактити и сталагмити. Научава за редките планински кристали от околността.

Заедно с архиепископа, който тръгва да обиколи диоцеза си, керванът се отправя на път към Палеокастро.⁴³

„Това село, бележи той, е населено със селски собственици; там и агите имат земи и поддържат служители от своята народност; главният от тях е управител на селото. Но населението е изцяло българско. С пристигането архиепископът отседна у местния свещеник и ни настана при най-заможния тукашен български селянин. Разбира се, там не намерихме легла, но имаше скромен миндер.

Архиепископът ми бе казал, че това село има големи приходи от водни мелници; водите извираат до планината, побързахме да ги посетим. На около четвърт час разстояние в съвсем пусто място видяхме как между пясъците врят и бликат отвсякъде бистри води, много обилни, за да образуват веднага река, която можеше да се премине само през мостовете. Нищо не радва взора около тези извори, нито по посока на издигащите се над тях височини. Но човек компенсира това, обръщайки поглед към долината, гдето се събират водите, и към равнината, гдето те се сливат с Йенидженското езеро“ (с. 84).

„На другия ден архиепископът отслужи литургията, която по обичай му бе добре платена. Привечер, докато се разхождах сам около селото, за да се насладя на изгледа, който се разстила към Караферия между планината Бермус и Пиерия⁴⁴, дошъл до християнските гробища, бях удивен и изплашен от жалните вопли на една жена. Отидох без колебание към мястото, откъдето идеха тези изяви на мъка, и пристигнах в подножието на стари гробищни стени. Покатерих се отгоре и видях една жена, седнала на петите си, която удряше колелата си, плачеше и нареждаше: тя не ме забеляза и продължи напева си. Аз се пазех да не я смутя и като дойдох при владиката, му разказах случката. Тогава ми казаха, че жената била изгубила неотдавна сина си; че по български обичай тя всяка седмица отивала да възобнови деня, когато синът ѝ умрял, да плаче на гроба му, да отпява възхвала за сина си и мъката си и това връщане на гроба трябвало да продължи цяла година“ (с. 85—86).

Заминават за Йенидже, което отстои на неголямо разстояние от древната Пела⁴⁵. Кузинери посещава местния бей, чието седалище бил градът и който живеел скромно. Името на семейството е Гавренос и „то владее най-богатите ленове в голямата равнина на Солун и тази на Пела и винаги е било с най-голямо влияние в управлението на местните работи“ (с. 87).

Пътниците прекосяват големите тютюневи полета с прочутия йениджевардарски тютюн (с. 87). Няколко чифлика⁴⁶ образуват поселенията на древната Пела (с. 88). „Тези чифли-

ци, както и частта от града [Пела], която не е била присъединена към града Йенидже или към съседните села, принадлежат на старшите издънки от семейството Гавренос, пребиваващи в Солун. Тези чифлици са 60 — всички еднакви; беят ги е построил и ги поддържа; доставя на всеки селянин чифт волове за оран; при такива условия селянинът е изполичар; той взема една част от добива, беят има и ратаи, които са му наемни работници, за да обработват личните му земи.

Изполиচারите са обложени с ангарии винаги когато работата на личните земи го изисква. Въпреки че това голямо предприятие няма никакво политическо управление, селяните имат право да определят кехая или представител, натоварен да ги защитава срещу несправедливите домогвания на субашията⁴⁷; той упражнява голяма власт; тези, които му се подчиняват, са почти негови роби. Но рядко е бейовете да не поверяват тази служба на честни и опитни хора.

Нашият хазяин, макар свещеник, упражняваше златарски занаят. Той не бе ни по-добре обзаведен, ни по-добре устроен от един селянин; той едва знаеше да чете гръцки, но познаваше добре принципите на религията си и задълженията си. Понеже го попитах дали енорнашите му се изповядват, той ми отговори открито, че не бих могъл да си представя колко невежествени са пасомите му, особено по въпросите на религията (с. 88—89).

Той разказва как един българин, служещ в съседния чифлик, дошъл да му иска причастие по Великден. Когато свещеникът му отказал поради това, че не бил се изповядал, той се оплакал на субашията, който веднага го задължил да извърши причастие. Черквата била в развалини без покрив, където ежедневно зиме и лете свещеникът служел. Българите усърдно посещавали службите, но някои от тях се пръскали по други черкви. Местният господар, за да спре тези разпръсквания, издействувал ферман да се възобнови черквата (с. 89—90).

„Религиозната общност не пречи да се забележат по празниците различията в обичаите на българи и гърци. Българските жени никога не играят хоро с мъжете, докато при гърците винаги млад мъж води жените. Освен това в повечето от хората им те, както и българките, се държат за ръце или през кръста. Гърците играят под звуците на инструмент, а българките играят само като пеят.

В Пела българите имат, както гърците, древния обичай на общи трапези през големи летни празници. Щом слънцето намали жаркостта си, т. е. към 4 ч. след обяд, всеки глава на семейство пристига на мястото, определено за общи сборища, като носи и ястията, които е наредил да се направят; сяда до вече насядалите групи и поканва чуждите да споделят ядене-

то му. Кара ги да седат срещу него или от дясната му страна. На тези събрания не се допускат жени.

Аз присъствувах на тези празненства на деня на светите апостоли: на тях се чувствава повече добродушие и простота, отколкото на гръцките [празненства].

Българките от Пела минават за много целомъдрени. Но има райони в Македония, където нравите на това население са твърде различни. Обширността и плодородието на равнините при Солун и Пела задължават от незапомнени времена едрите собственици да се подсигурият малко преди прибиране на храните с множество жътварки — планинки, които се пръскат из всички чифлици, разположени отсам и отатък Аксиус.

Икономичността е наложила да се прибегва за тази цел до жителите на планините, съседни на град Дойран, разположен на границата на древната Македония. . .

След като се спазарят с хората, които всяка група е избрала за ръководители, тези девойки заминават на определен ден, водени от двама-трима младежи, и след няколко дни вървеж в зависимост от разстоянието до чифлиците те стигат до определеното място.

Групите, определени за местата, най-близки до град Солун, още с пристигането си и преди да започнат жътвата, влизат на големи тълпи в града; всяка девойка е така грижлива към външността си, както на големи празници; те всички носят поли, украсени с разноцветни ширити покрая, и косите сплетени на много ситни плитки. Като вакханките или другарки на Церера те отиват във всички гръцки, франкски и турски семейства, където желаят да бъдат въведени, и там ги приемат; там изпълняват с песни, хванати всички през кръста, едно албанско хоро, като подскачат на всеки три стъпки. Нищо не ги удивлява повече и не им доставя по-голямо удоволствие във франкските къщи от големите огледала, в които могат да се оглеждат от глава до пети. Като се приближават до тях, надават викове на удивление и радост и трудно се отделят от тях. След като направят покупките си поради това, че не могат да напуснат толкова рано един военен град, за да идат да спят по обичая им наред полето, те намират из кервансарите стаи, в които им разстилат слама, и те лягат там, след като са поставили водачите си пред вратите.

Кузинери намира и купува от българите — жители на Пела, антични медали. Потегля на път отново.

„Бяхме все сред блатата и житните полета на Юсуф бей, наречен Велики за разлика от друг Юсуф бей, по-малко знатен от него и по-малко уважаван в страната. Тия земи се разстилат към реката и свършват през бърдата, по обратната страна на които е много обработвана лозата. Виното, което се добива там, се консумира почти изцяло из солунските кръч-

ми. То е известно под името „българско вино“ (с. 92—98).

След тази обиколка Кузинери се връща в Солун.

В глава IV той описва пътуването си до развалините на Амфиполис⁴⁸. Мимоходом той описва и живота на европейците, пребиваващи като дипломати или търговци в Солун (с. 107—108).

Във връзка с посещението на селото Кортиат⁴⁹ описва намиращите се там ледарници.

„Тези ледарници са построени най-просто: големи басейни без зидария, издълбани направо в една от долините на север от планината, един до друг, получават вода от един безспирно течащ поток. Когато басейните замръзват, селяните идват, поставят леда в големи квадратни изкопи без стени, по прост и съхраняващ [леда] начин. Най-напред се полага легло от кестенови листа и щом се подреди първият пласт, прави се втори пласт с листа, за да се получи същото количество лед, после трети, четвърти и други още според вместимостта на изкопа. След това този куп от лед се покрива с нови листи и се увеличава с купчина храсти. През хубавия сезон натоварените с транспорта на леда отиват нощем да подготвят товарите и от зори идват в града. Тази доставка е безплатна само за правителството и главните местни сановници; продажбата му стига, за да плати манипулацията в ледарниците и за да възнагради катърджиите, натоварени с транспорта, който се извършва с големи касторени торби, наречени аба в цяла Турция.

Производството на по-тънки и по-дебели аби изглежда много старо в Европейска Турция. Преди употребата на нашите сукна турците са се обличали през зимата с такива платове; днес те са в употреба само у селяните, хората от народа и незаможните пътешественици. Казвам, че това производство е главно в Европейска Турция, защото не познавам никакви манифактури в съседните на Смирна земи; знам само, че ежегодно гръцки търговци заминават за Солун и се пръскат из вътрешността на Азия било за да продават абите си на едро, било за да станат шивачи на този род облекла.

Доста дълго време нашите солунски къщи доставяха в Марсилия аби, които пак се изнасяха в островите ни, където служеха за опазване здравето на негрите, като ги предпазваха от зловредното въздействие на росата; днес този клон от търговията е съвсем западнал, без съмнение там става попълнение с някой нов плат от нашите фабрики“ (с. 110—111).

По повод на близкото село Йени кьой⁵⁰, Кузинери отбелязва:

„То... единствено от цялата община е населено с българи. Това население, което говори старинния си език, а също и гръцки и турски, понеже няма много земи за обработка, е

избрало занятие, което най-много подхожда на природата на местожителството му. Прави вар и с това е станало много полезно. Дружина от тези селяни никога не пропуска да посети Предна Азия и след като прекара известно време там, бива заменена от друга. Тези българи пътуват на мъскѝ, които използват за пренасяне на варта; движат се по пътя през крайморска Тракия. Щом стигнат бреговете на Марица, древния Хебрус, вървят покрай залива Мелас⁵¹ и минават в Азия през Галиполи. Там намират големи кораби, които ги прекарват от единия бряг на другия: щом пристигнат в Азия, обикалят много области“ (с. 111—112).

При пристигането при устието на Струма Кузинери бе лежи:

„На другия бряг отдясно имаше голям склад за житото, което околните области бяха длъжни да доставят на султана като един вид десятък от добива им и което се товари за Цариград на един съседен пристан. Това задължение се нарича ищира и чиновникът, който го получава, ищираджи. Турците са дали на това място името Чай агъзъ, т. е. Устие на река. Името Стримон е изчезнало у турци и гърци; само българите са го запазили.

На същото място се вижда една полусрутена къщица, наречена „митница“. Казват, че Исмаил бей установил това облагане за поддържане мостовете, построени над Стримон. Смирна обаче е единственият град в Азия, който поддържа по този път директна търговия със Серес“ (с. 121).

В глава V Кузинери описва едно пътуване от Солун до Сяр. В града той се представя на управителя Юсуф бей, син на Исмаил бей. По този повод Кузинери разказва надълго за Исмаил бей — един непокорен местен управник, феодал и храбър воин. Като генерален френски консул в Солун, Кузинери неведнъж се срещал и поддържал добри връзки с хитрия и предвидлив бей, защото това налагали търговските връзки на Франция с пазара в Сяр. Юсуф бей, синът му, не можал да опази независимостта, която си извоювал баща му спрямо централната власт. Той често бива изпращан с войските си по бойните полета (с. 145—154).

„Лесно е да се разбере до каква степен отсъствието на Юсуф бей и въстанието на гърците вредят сега на благосъстоянието на един район, цветущ някога с търговията си, с производството си и със занаятите на жителите си. Серес е сега в явен упадък: гърци, българи и власи, които съживяваха тази търговия, бяха ограбени и избити, когато поискана да бягат към Германия, или чезнат поради прекратяване на сделките им. Известно е при това, че братята на Юсуф бей не безпокоят онези, които са останали. Но в каквото и положение да се намира град Серес, каквото и да му подготвя сегашната война,

не може да има съмнение, че плодородието на района му, близостта му до морето и до Стримон ще станат скоро източник на ново богатство и ще привлекат голямо население.

Юсуф бей не бе паша и страната му бе още цветуща, когато го посетих; дворецът му, който бе наредил сам да му построят, най-напред привлече вниманието ми.

При все че едрите феодали в Турция не живеят в замъци, укрепени с кръгли кули, фланкирани с кули, повечето от тях имат дворци, които заместват крепостите. Исмаил нямаше нужда да си построи такъв; предшествениците му го бяха снабдили. Всичко в избрания от него дворец излъчваше военна мощ: повече от 500 души пребиваваха в прилежащите там казарми, а също и множество коне, околностите бяха също пълни с войници, тъй че и при най-малка тревога повече от 15 000 души веднага се явяваха на заповедите на бея, без да се броят жителите, които бяха на негова страна, и албанските бойци, които той поддържаше из различните общини.

Намерих, че вътрешността на двореца на Юсуф бе много просторна и по-изящна по устройство и обзавеждане, отколкото жилището на баща му. Две успоредни постройките фланкират една галерия от 500 стъпки на еднаква дължина и ширина; голям брой стаи спадат към тази галерия; тя се поддържа от елови пиластри от по две стъпки квадратна обиколка, украсени с бои, които наподобяват мрамор. Тези, които господствуват в галерията и поддържат покрива, са малко по-тънки. В първото крило от двореца се намира помещението, предназначено за извънредни приеми, а противоположното нему служи ту на самия бей, ту на заместника му, който идва да обсъжда там текущи работи. Беят си запазва малки, много удобни и много украсени по турски помещения. Повечето от ония от по-долна категория са настанени в партера. Дворът е много просторен; може да побере 500 конници; стените му са много извисени и конюшните са подпирани на тях. Помещението на жените, или харемът, както го наричат, образува отделен жилищен корпус, спадан към крилото, където се намира приемната зала. Високите стени, с които е обиколен, го скриват от погледите от всички страни: както всички знаят, невъзможно е да се проникне в тази част на турските жилища; но на другия ден ми бе разрешено да удовлетвори любопитството си относно тия сгради в любимата лятна къща, чието великолепие беят пожела да ми покаже“ (с. 154—156).

„[Този дворец] е забележителен със смесицата от ориенталски разкош и европейски вкус, нещо странно и особено. Същият характер господствува в градините и къшховете. Великолепието е главно в мебелировката. Изящността на диваните, богатите дървени врати и прозорци, джамлъците изцяло от грамадни бохемски кристали, дори бравите, най-изящна

английска изработка, представят обичаите на Европа, съединени с тези на Азия.

Нашият водач имаше заповед да ни отвори вратите на хaremа; това бе твърде голямо благоволение, въпреки че жените отсъствуваха. Галерии, зали, стаи, чиито стени са украсени с рисунки и обогатени с огледала, златни работи, английски килими и великолепни софи съставляваха ансамбъла на този затвор, където стенат толкова заробени красавици, които богатството на жилището ласкае може би, но никога не ги утешава.

Ние излязохме удивени от извънредните разходи, които бе причинил този дворец, и същевременно задоволени от учтивостта и любезността на стопанина; но това не са вече старите нрави на турците, европейският лукс навлиза при тях преди индустрията, която е в състояние да го поддържа.

Вътрешността на града въпреки богатството на няколкото сгради не предлага нищо подобно на тези два дворца на семейството на Исмаил.

Град Серес, който би могъл да се причисли към най-древните в Македония, е разположен почти сред голямата равнина, която прорязва Стримон. Той е облегат върху едно от подножията на планината Церцин⁵², на една и половина левга на северозапад от езерото, което някога носело името на тази планина“ (с. 156—157).

След като се спира на древната и средновековната история на града, Кузинери се връща отново към съвременното нему състояние. „Градът Серес^{52а} е със значителна дължина и малка ширина; той е разделен на стар и нов град. Старият град носи името „варош“, което значи предградие в илирийския език. Турците си служат с думата „варош“⁵³ в различни европейски области, за да обозначат квартал, населен с християни; в Серес — те са гърци, българи и няколко еврейски семейства, които заемат този квартал. Над него се издига цитадела, днес изоставена, в която си личат развалините на древен храм и цистерните, разположени до една средновековна кула. Почти в центъра на цитаделата има малка черква, посветена на свети Атанасий, чиито още запазени стенописи изглежда, че се отнасят към XI—XII век.

Тази цитадела е защитена естествено и от стените си, които се свързват непосредствено с градските.

Фрагментите, които са още налице, ми се видяха древни и от много далечна епоха. Те са толкова солидни, че никой не е могъл да ги разруши, дори в самия Серес, където те притесняват много жителите, като се има пред вид, че пресичат в много квартали къщите. Строежът им се състои изцяло от големи камъни от сив граниг, събран от реката, миеща онази част от града, която е разположена към изток. Тези камъни всич-

ки са закръглени и затова слабо пригодени за строеж; но те са свързани с толкова здрав цимент, който устоява на силата на чука. Цялата настилка на древния и новия град идва от същата река, която непрестанно влече с водите си отломки от скалите на планината Церцин. Тази планина е изцяло от гранит, повърхността ѝ е покрита с растителна почва, която запазва голяма свежест чак до върховете си.

Безредното в разположението на кварталите в стария град и най-вече строежът на къщите върху старите стени разкриват големите сътресения, които Серес е претърпял през различни епохи. Може да се допусне, че древните му обитатели са го напуснали, че други са дошли после да се настанят и са построили тук-там колиби, облежани на стените, които са превърнали в своя собственост след разрушението и забравата на по-раншните постройки. Такъв е обликът често на старите градове на Гьбция и Мала Азия, гдето с мъка съзираш как древните постройки с най-хубав градеж принадлежат на някакви варвари, които ежедневно допринасят за разсипването им. Мога да уверя, че никъде в Турция не видях по-силни доказателства за древни опустошения от поставянето на новите постройки върху развалините на древния Серес.

Трябва да отбележа, че новият и древният град са обиколени с втора стена, чиито порти се затварят всяка вечер. Няма 20 години откак тези стени са построени, отчасти ангария, отчасти на разноски на Исмаил бей, от страх да не бъде изненадан от Али паша Янински, неприятеля му, който по това време бе извършил нападение в Македония. Въпреки че тези укрепления изглеждат несолидни, те дават възможност на войниците, настанени там повече за стража, отколкото за отбрана, да вдигнат тревога и да призват жителите за защита на района.

Вероятно тези зле изградени стени не ще се удържат дълго и ще представляват само най-новите развалини върху най-древните.

Митрополитската черква, включена в архиепископията, е всред вароша. Лесно се забелязва, че е построена върху стар градеж. Теренът е извисен наоколо от натрупването на развалини и днес там се слиза по 9—10 стъпала. При тази постройка именно бяха намерени двата надписа, за които стана дума: единият, който служи за украса на стълбището, слизащо в черквата; другият, разкрит от неотдавна, бе поставен в една от залите на архиепископията. Първият е обнародван от г. Дьо Шоазьол-Гуфие, а вторият не е познат още.

Местно предание разказва, че черквата е била построена върху развалините на един храм, посветен на едно езическо божество, и колоните от пъстър мрамор, които украсяват вътрешността му, принадлежат към този паметник.

Архиепископството не предлага нищо интересно освен една зала, обкръжена с диван, в която прелатът приема архонтите или градските първенци, когато трябва да се обсъждат интересите на общината, която подобно на всички градове в Гърция се нарича полития.

Този архиепископ извън качествата си на ръководител на градската администрация изпълнява и функции на съдия при жалбите между вярващите в диоцеза му, чийто естествен покровител е той. Всички архиепископи и епископи, които са зависими от Портата, имат същото право; но те са само това, което ние назоваваме мирови съдии. Тези прерогативи, които доставят утешение на нещастните гърци, не са поддържани от санкцията на законите; религиозният дух и чувството за приличие заставят те да бъдат зачитани от християните; но те често се оспорват от кадията, в чийто ущърб са.

Поради положението архиепископът е съветник на пасомите си: при злоупотреби той изпълнява добрата роля на посредник между аги и народ най-вече когато подобно на сегашния архиепископ той съумее да си спечели голямо лично уважение.

Причините за злоупотребите се подновяват непрестанно. Добив, данъци, спорове и крамоли между частни лица, отклоненията, в които може да изпадне един православен в частния си живот, създават постоянно възникващи поводи да се налагат произволни, често унижителни такси. Щом някой рая се издигне със занаята си над съгражданите си, рядко е да го оставят спокойно да се радва на това благосъстояние. Най-доброто, което би могъл да направи в такъв случай, е да напусне страната и това бягство не винаги е осъществимо. . .

Едно от най-забележителните между обичайните изнудвания, на които бях свидетел, е това, което принуждава жителя на някое село спрямо агата, да чисти памука, произхождащ от десятъци, като го очисти от сърцевината, към която е прилепен. Десятъкът се събира върху най-добрата част от реколтата.

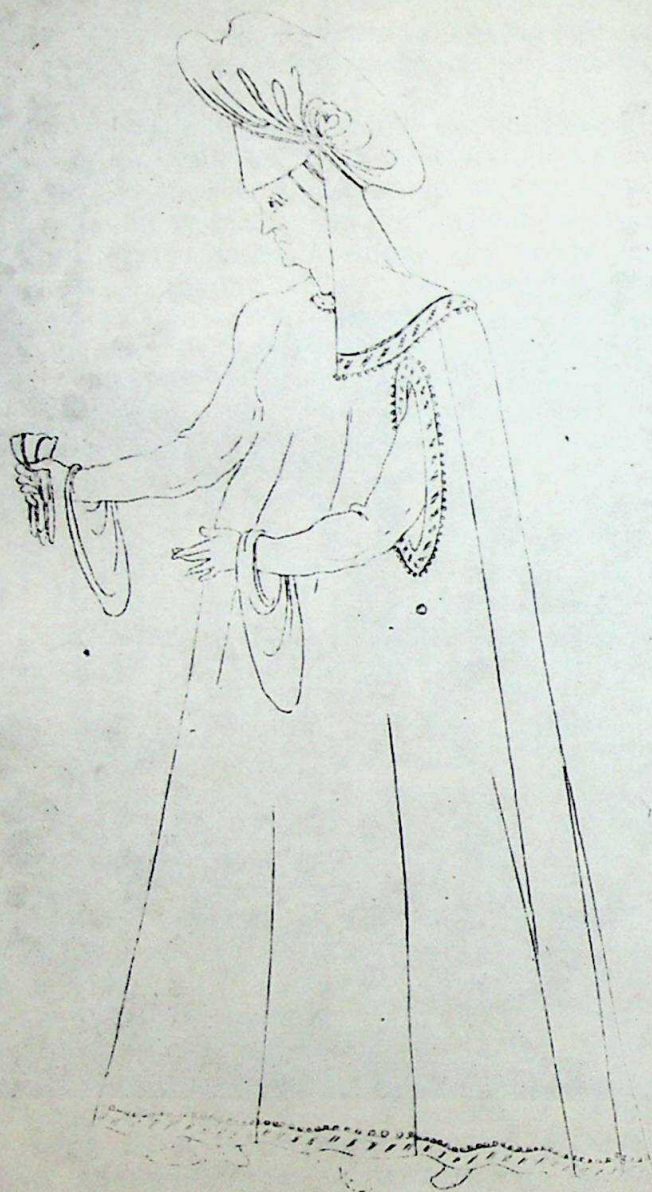
Чиновникът на агата разпределя шушулки във всяка къща според данъка; ако даде за чистене десет квинтала неочистен памук, иска да бъде върнато същото количество очистен. Така след продължителен и мъчителен труд жителят трябва да даде и една част памук, равна на теглото на сърцевината и шушулката, които остават.

Основното очистване на реколтата ангажира всички членове на всяко семейство от седем-осемгодишните деца до старците и трае почти цяла зима.

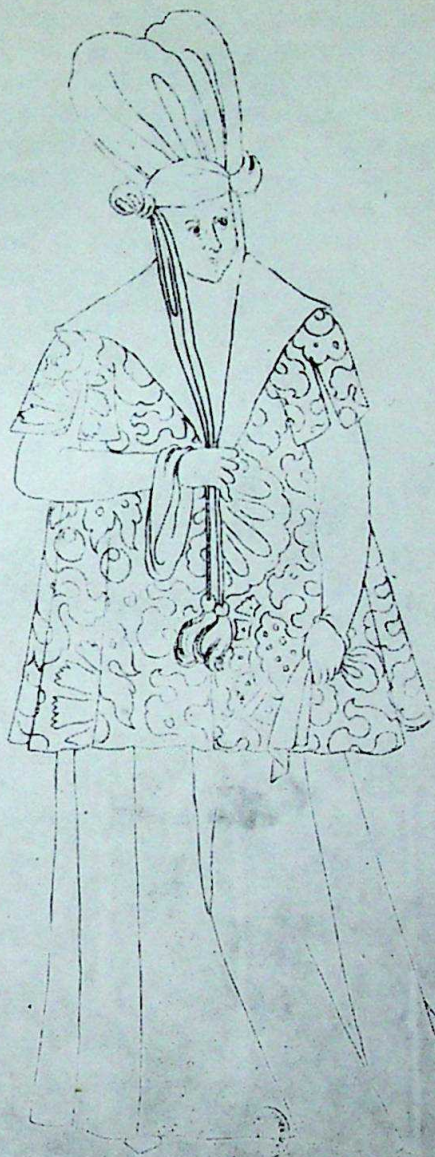
От четири часа сутрин цялото семейство е на крак. Мъжете търкалят шушулките в голям върбов барабан, за да отстранят остатъците от сухи листа, залепени отвътре, докато

Fr. Macedonia
or Macedonia

№ 10. *Alte geest die hennentien fraiven*
Costume der Dames de qualite

Заможна немюсюлманка от балканските провинции на Турция

Paşa Paşa

още са на растението. После децата измъкват памука от шушуката, а жените изваждат сърцевината с малък цилиндър, който държат и въртят на коленете си.

Новият град Серес е главно средище за продажба на такъв вид производство. В него се намират пазарите, през които минават всички търговски прехвърляния. Там се виждат да пристигат през пазарните дни земеделците от цялата долина, прорязана от Стримон от Меленик⁵⁴ до района на Зигна⁵⁵. Отдалеченият от пазара жител докарва там мостри от памука си, върху този показан материал се уговаря цената и се споразумяват за деня, в който всяко село ще може да получи доставката. Купувачът докарва после на уречения ден плъстените торби. Там се правят балите, които се товарят на коне за различни направления.

Много народности посещават панаира на Серес. Някои от тях създават там постоянни колонии. Турците, които населяват придунавските области, идват там ежегодно, за да правят едри закупки на памук, който дават в голямата му част да се изпреде в собствените им страни и го реекспортират в Полша или чак из черноморското прибрежие. Забелязва се, че тези турци са всички емири; не е ясна много причината за това общо сродство с Мохамедовата раса, нито пък защо на тези търговци се дава името кержал или кержали. Гърците от Серес, както и власите, търгуват главно в Германия. Броят на балите памук, който те изпращат там, се изчислява на повече от тридесет хиляди. Те изпращат също и марокени, стока, чиято изработка е най-красива в Турция. Тези търговци изнасят от Германия много манифактура, украшения, платове и най-вече сукно. Последното средство за размяна (т. е. сукното, б. пр.) придоби голямо значение за Германия, откак нашето сукнено производство не се цени вече в Солун, където ние някога имахме твърде значително дебуше. Гърците и власите овладяха тази продажба. Фабриците на Брабант и на Белгия ни изместиха в този вид производство.

Тези сукнени материи се внасят в Македония през Серес. Броят на ежегодно внасяните бали се изчислява на 1200. Европейците купуват ежегодно на този пазар от 7 до 8 хил. товара памук от долината на Стримон, който прекарват по пътя през Лахана⁵⁶ и по големия път, когато са натоварени в Драма или Орфано.

Податните земи от района на Серес, както и в околните райони, са разпределени по добива им между джамии, конници, наречени тимари, и военачалници, наречени заими, и други части. За да се обрисова сегашното положение, би трябвало да се напише подробна история на злоупотребите и скудоумието на турското правителство. В това отношение може да се прегледа безупречното съчинение на Мураджа д'Осон⁵⁷.

Беят на Серес поддържа тази сложна данъчна система. В това отношение той упражнява власт на паша, като узурпира за себе си колкото може правата на правителството подобно на предшествениците си. Главното предимство на това му положение е, че той не е зависим от никой паша.

След като се прочете съчинението на Мураджа д'Осон, човек би могъл да си състави представа за грабителствата на едрите собственици върху старите военни ленове, превърнати повечето в семейна собственост със служебни задължения, които никога не се изпълняват точно.

Един чиновник, назван войвода, поддържа полицейската власт над раите и деспотично съди всичко, което е под властта му. При него служат военни, има и затвор в жилището си. Той налага и телесни наказания. Но тъй като назначението му зависи от бея, който е управител, той си позволява изстъпления само дотолкова, доколкото началникът му ги търпи и доколкото не предизвикват заплахата от изяви на възмущение от страна на първенците и архиепископа.

Кадията, или гражданският съдия, на град Серес, назначаван ежегодно в Цариград от кадъаскера със заплата, може да се възползува от мястото си само ако съумее да живее в разбирателство с управителя. Иначе съдът е празен и го подменя само този на господаря. Трудно е да се разбере дали нищите са повече за оплакване на едното или на другото място.

В Серес няма еничерски ага. Функциите му изпълнява един сердар, който е нещо като началник на жандармерията. Управителят, който поради военните си правомощия има право да назначава, прави от него оръдие на властта си. Този началник не пропуска да помисли за себе си, когато се отнася до това да потиска селата от областта.

Еничерите имат малко влияние в Серес. Вече видяхме, че Исмаил бей бе подчинил района с помощта на албански части. Синът на Исмаил продължаваше да ги използва, докато султанът го издигна до везирски сан. Днес в това управление цари най-голямо безредие. Така именно всички тези военни и граждански учреждения, несъвършени и усложнени по начало, не престанаха да пораждат злоупотреби в цялата империя, обезпечавайки на отделни лица твърде много богатства и власт. Такава администрация, каквато продължава да съществува до днес, въпреки проявите на строгост, често пъти прекалена, ни разкрива феодалния ред в цялата му уродливост. Неотдаващите беди пък показват достатъчно докъде довеждат толкова безредия, невежество и разпуснатост“ (с. 159—166).

В глава VI Кузинери се заема да опише посещението си в турското летовище недалеч от Сяр в горите на планината

Церцин. След като се спира на древната история на този район, той бележи:

„Прекосихме въвн от Серес долината, която минава на северозапад покрай цитаделата. През тази долина протича рекичка⁵⁸, която тече в стария град и често причинява там значителни щети при големи дъждове. Наляво видяхме един водопровод с два свода, който докарва вода в новия, или турския град. Малко след това минахме под друг по-обширен водопровод със същото направление. Тези добре поддържани паметници ми се видяха да са строени от българите.

На излизане от Серес ние неусетно се изкачихме по бърда, засадени с лозя и засети с памук, които поддържат приятна зеленина. Естеството на терена, просечен от рекички и порои, ни наложи чести заобикаляния по пътеките, където нерядко се озовавахме между две пропасти. Вдясно на север и североизток бе голямото продължение на планините, които се отделят от Церцин^{58a} откъм южната страна и изглеждат като че ли му служат за опора. В тази прилежаща към Церцин верига се намира манастирът на свети Йоан Продром, за който скоро ще споменем. Окръжаваха ни села, които съживяваха тези краища. Много от тях са слабо посещавани. Наричат ги Кючук Яйла, т. е. Малка Яйла⁵⁹.

Всяко от тези села има хубави води, зеленчукови и овощни градини. Главните надясно са Дутли⁶⁰, което значи място, годно за отглеждане на големи черни черници. Реката в околностите е наречена Дутли чай, което ще рече река на селото, дето се бере черен дуд. Тази река, след като тече успоредно със сереската между бърдата, отделящи я от нея, се влива в нея близо до Серес.

Селата Юкаре Вронду и Ашаа Вронду⁶¹, т. е. Горно Вронду и Долно Вронду, красят тази част на склона, както и друго [село], наречено Куршува⁶². Цялата тази долина дава води на реката, която минава близо до Серес.

Наляво се вижда главно Куш чай, реката на птицата. Отгоре е Мертад, който извира отделно. От нея се образува друга река, наречена Кирес чай, река на черешите. Тези различни реки се сливат в северозападния край на града Серес и се смесват през зимата с ежегодните наводнения. През лятото те дават води на реките, преди те да се влеят в Стримон. Колкото приближавахме средните върхове на Церцин, все повече имахме удоволствието от възхитителни изгледи. Лъкатушният Стримон, който се очертава сред равнината, и обширното езеро Церцин⁶³ образуваха главните части на този красив пейзаж. Бърдата, които току-що прекосихме, се снижаваха постепенно пред очите ни и придобиха формата на хълмообразна тераса. Градът ни показваше древното си укрепление. Куполите на джамните му, баните и минаретата му и от под-

ножието на стените чак до брега на Стримон, а дори и отвъд зеленината на огромна ливада, залята от реките всяка зима, с пръснати по нея стада от всякакъв добитък, всичко това ни предлагаше една от най-хубавите картини, които можеха да се видят.

Отвъд Стримон се издигаха отчасти обработените планини на Бизалтика⁶⁴, които откриваха по-далеч на югозапад двата пика на връх Дизорон⁶⁵. Най-сетне на югоизток открихме почти в целия му обсег Пангей⁶⁵, опиращ основите си отсам Стримон, откриващ на юг Струмския залив като просторен басейн, отвъд който се извисява целият Атонски полуостров“ (с. 170—172).

Кузинери се спира на древната история на тези райони (с. 172—181), след което се връща отново на пътуването си за сереската яйла.

„В местността, наречена от турците Бакаджак чай, което ще рече изглед към реката, т. е. панорама на реката, трябваше само да изкачим височината, която се извисява над манастира „Свети Йоан“. Оставихме вдясно тази самотна височина и като загърбихме „Панорамата“, скоро се озовахме в гората на един нестръмен склон сред ягодарници, малинаж и папрати все под сянката на дъбове, букове, платани и множество други големи дървета.

Една чешмица бликаше от малък чучур, издълбан в клон на дърво. Би рекъл човек, че турците, персонифицирайки извора, бяха направили от него нимфа, наречена Сефа гелди (т. е. добре дошъл), любезност, която турците отправят на новодошлия при тях дори и за обикновено посещение. Не далеч от чешмата се виждаха множество турски гробове. След цял четвърт час път пристигнахме в голямата яйла.

Въпреки множеството жилища, от които се състои, местността никак не губи изгледа си на гола. Големи дървета, никога недкосвани от секира, засенчват и прикриват къщите. Продължаваш да вървиш по папрат и хиляди други растения. Все природата ти привлича вниманието. Повечето от къщите са много малки, на един кат. Това пребивалище за отдих е отредено само за турците. Грък може да приближи там само като работник“ (с. 181—182). *Кузинери и придружаващите го били разочаровани от неугледния вид на къщите. Семействата, които пребивавали в яйлата, били отишли в града заради рамазана и били оставили само един ага да пази. Селището имало вид на опустошено място.*

„Особен е изгледът, бележи Кузинери, на това голямо село сред гората, съвсем пусто, като че ли забравено през осем месеца от годината. Колкото вървахме напред в тази усамотеност, толкова повече ни овладяваше меланхолия.“

В глава VI Кузинери описва летовищата в Турция и във връзка с това начина на живот и организация на юруците. Глава VII е посветена на някои подробности, свързани с околностите на Серес — терен, напояване и пр. В глава IX френският дипломат говори за близкия голям манастир „Свети Йоан Продром“.

„Една гора, която се разстила чак до върха на планината, бликащите от нея бистри и изобилни реки, маслиновите градини, хубавите лозя подсказваха за близък стар манастир, средище на този див пейзаж. Никое прибежище не би било по-подходящо за монашеско братство. Но близостта на Серес го прави по-скоро обиталище за разнообразие, отколкото място за покаяние. Голямата река, която лъкатуши в околностите, и прохладата на горите привличат там през хубавия сезон множество градски жители. Скоро се озовахме сред група богати търговци и семействата им. Повечето бяха си направили по бърдата, съседни на манастира, малки жилища, които им служат не само за да се наслаждават на хубавия въздух и покой, но и за прибежище по време на чума.

Тази болест започна да се появява в Серес и именно у един от първенците — Маноли Папазоглу. Семейството му заемаше три къщи, две от които бяха вече заразени. Султанските поданици от всички религии са така привикнали с чумата, че при всяка нова беда този първенец се задоволяваше само да отдели един от другите членовете на многобройната си челяд и да вземе дрехи от съседите си, за да прочисти своите и на децата си. Той бе на вратата, когато приближихме до жилището му. Поразговоряхме няколко минути с него на подбавашо разстояние.

Болестта не се бе достатъчно разпространила, за да бъдат прекъснати връзките напълно и да ни попречат да стигнем в манастира. Приети бяхме там в красив салон, който покойният Исмаил бей бе наредил да се уреди на негови разноски, за да идва и прекарва там по цели дни. В този салон именно ни поднесоха вечерята. После един от калугерите ни разведе из манастира.

Най-напред бях изненадан от богатството на килера. Бъчвите са огромни и много изкусно обковани с обръчи. Калайдисани бакрени блюда бяха струпани с голямо количество в едно приземно помещение. Водачът ни обясни причината за тези приготовления. Той ни каза, че празникът на свети Иван привлича ежегодно не само от града, но и от съседните села много голямо множество християни и че е в обичая на манастира да им доставя вино и хранителни продукти. Видяхме същевременно големи котли, употребявани на този ден за приготовление на ястията, които раздават на хората, събрани на обща трапеза под горска сянка. Същият калугер ми призна,

че този ежегоден събор бил много изгоден за манастира поради много дарения, които всеки вярващ оставял там, при все че затова няма никакво изрично задължение. Духовниците в цялата империя имат обичай да чествуват по същия начин патронния си празник. Те също така проявяват по обичай гостоприемството си спрямо всички пътници и ги подслоняват за три дни. Този обичай, много спазван в Турция през средновековието, съществува, както е известно, още в различни провинции на Испания и Германия.

Пристигнахме много късно в Серес, за да присъствуваме на празника на светеца, и затова не мога да го опиша. Но понеже в празниците на гърците винаги се примесват остатъци от древни обичаи и в това отношение могат да представляват еднакъв интерес, ще го заменя с картина на един празник от същия тип, на който бях „очевидец“ (с. 213—215).

Кузинери описва подобен сбор в гр. Волисо по северното крайбрежие на о. Хиос. Присъствувал на празника на св. Димитър в полуразрушена черквица, където бил докаран и заклан цял вол. Сготвили го с много лук и подправки и после монасите раздали храната на насядалите на общи трапези селяни. Те получавали и от манастирското вино. Извили се хора, развеселените хора гърмели във въздуха. Само мъже вземали участие в празненствата (с. 215—216).

В глава X, т. II Кузинери описва района на Зихна и Драма. „Минавахме едно след друго по различни каменни мостчета, изградени върху порои, от които само едно изглежда старо, и след три часа пристигнахме край Зихна, главен град на района и обичайно седалище на агата. Владенията на този господар се простират върху последните бърда на Церцин⁶⁷, разположени отсам равнината на Филипи и продължават после по цялото протежение на Пангея и чак до Йеникьой включително, гдето са развалините на Амфиполис. Районът на сирекския бей обхваща целия отсрещен бряг, тъй че тези двама собственици ползват най-голямата част от земите, разположени около езерото, и по този начин господствуват над областта“ (с. 3).

За агата на недалечното село Зилаова⁶⁸ Кузинери пише следното:

„Ние се освободихме от задължението да се явим пред този ага, чийто баща бе издигнат без [усилия] от негова страна до сана паша с три туга. Обрисуваха ни го не твърде благоприятно. Той показва набожност, която го прави фанатик до такава степен, че той счита за осквернение да приеме хора, наричани от всеки мюсюлманин гяури, или неверници. Прави изключение само за тези, които идват да уговарят с него някоя сделка с памук, стока, с която той винаги е снабден изобилно. Тогава човек е добре посрещнат, но в помещения, различни от

тези, които той обитава постоянно, където приема само турци. В Турция са известни мнозина такива набожници, главно сред големците, които чрез тази подчертана външна изява на набожност се стремят да постигнат това, за което правителството ги е забравило поради неспособността им за военна служба. По мое време в Солун имаше един паша, който играеше същата роля. Той също бе син на паша и като такъв се наричаше Али паша. Той се стараеше да бъде забравен, за да запази богатствата си и спокойствието си“ (с. 4).

След това Кузинери разказва подробно историята на семейството, от което произлизал могъщият и влиятелен бей на града Драма, Мохамед паша, което му дава повод да обрисова анархията в Турция, борбата на централната власт със самовластните бейове, общата корупция и разтление в страната (с. 6—11).

Драма и районът ѝ бивали смущавани от нападения на „разбойници“. Кузинери научил за голямото нападение на дружина от около 800 души, която извършила дръзко нападение в града, ограбила го и бият едва успял да се укрие. С помощта на местно опълчение този бей успял да нападне неочаквано дружината, която намирала убежище в планините, и да я разбие. По селата има стража, командувана от сердар, за да се справя с подобни нападения. Навсякъде Кузинери продължава да преписва антични надписи, изложен на всякакви опасности. Мнозина измежду местното население и властите мислели, че той е иманяр. И те и други пък, невежествени и суеверни, му пречели с нападения и заплахи да върши това полезно за науката дело (с. 14—22). Кузинери посвещава много страници и на старините на Филипи, чиито развалини отблизо проучва. По повод на селото Серпа⁶⁹ в района на Нигрита той пише:

„От десети век насам почти цялата равнина, през която минава Стримон, и целият склон на планината Церцин са били заети, както и сега, от българите, които са се смесили с древните жители на страната и са ги научили на езика си. На юг и запад от Бизалтика българската народност изчезва. Намира се отново в Солунската равнина“ (с. 53). При посещенията си в солунското село Галац⁷⁰ Кузинери забелязва там огромна изоставена кула, която по думите на местните люде имала дълбоко подземие. „Припомняйки си кулата на Сидес, пише той, и три други почти подобни, разположени до Уренджик, за които вече споменах, не се съмнявах, че съседството на българите, които от десетия век насам постоянно са заемали по-голямата част от територията на Солун, е наложило подобни строежи и че в мирно време тези кули са определяли разделителната линия между народностите. Може да се приеме, че голямата кула, издигната сред града Верея и за която

говорих преди, е също разделителен белег между българи и гърци, които бяха запазени свободни в този град въпреки нападенията на намиращите се в съседство господари от равнината“ (с. 136). *При посещението си в с. Ларегови*¹ Кузинери *узнава, че местното население било натоварено с повинността да работи из близките сребърни мини.* „Там се използват сто души ежегодно. Те са тъй зле платени, че различните общини си разхвърлят [средствата], за да облекчат семействата на тези, които се посвещават на такъв труд. Архонтът ми обърна внимание, че дванадесетте села, натоварени с тази повинност, са често тормозени от управляващия мините ага“ (с. 141). „Благосъстоянието, в което живеят жителите на Ларегови, не се дължи само на земите им. Те произвеждат килими, за които използват местна вълна и [вълна] от околните села. Почти всички семейства се занимават с тази работа. Производството от тази манифактура се разпространява в Румелия и най-вече в манастирите. Моят домакин търгуваше с него, това го заставяше да посещава панаирите“ (с. 141—142).

Увод, подбор и превод: Б. Цветкова
Коментар: П. Коледаров и Б. Цветкова

¹ *Nouvelle biographie*, t. 12, p. 262—263; N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, p. 145—146.

² E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*. I—II, Paris, 1831.

³ Старите елини наричали завареното при идването им на Балканите старо население „пелазги“. Те обитавали земите по двата бряга на Егея — в същинска Гърция и Мала Азия. Те били сродни на карийците, делегите и вероятно филистимците (от чието име се извежда гръцкото име на Палестина). Някои топоними в елинско време, като Коринт, Тириинт, Олинт и др., както и имената на много растения, като напр. кипарис, нарцис, хиацинт и пр., се смятат за заемки от пелазгите и показват неиндоевропейския им произход.

През XVIII и началото на XIX в. в Западна Европа смятали, че на Балканите продължават да живеят етносите от античността — македонци, илири, траки, даки, елини и пелазги. Под последните разбирали негръцките по произход обитатели на полуострова, в това число и славяните. Вж. за това схващане у Н. R. Wilkinson, *Maps and Politics*, Liverpool, 1951.

⁴ Кузинери се доближава до истината за оттеглянето на старото население в Северноалбанските и Черногорските планини, Пинд и отчасти в Тракия и големите крепости по крайбрежията и на магистралите при заселването на полуострова от славяните.

^{4a} Има пред вид победата на българите над византийците през средновековието.

⁵ Тоест в Горна и Долна Мизия.

⁶ Сливен. Очевидно Кузинери грешил, тъй като Сливен винаги е бил град с подчертано български облик.

⁷ При дн. с. Дитохор, в подножието на Олимп — Гърция.

⁸ Касандра е по-старата елинска колония Потидея, на шийката на източния полуостров на Халкидика, запазил нейното име.

⁹ Столицата на древните македонски царе при дн. с. Постол (Ениджевардарско), преименувано на АгипАпостоли и след това пак Пела, Гърция.

¹⁰ Развалините са насред път между градовете Кавала и Драма — Гърция.

¹¹ Дн. Пустоградско при Градско, където се влива р. Черна във Вардара, Македония, Югославия.

¹² Римски император, управлявал от 98 до 117 г. от н. е.

¹³ Москополе (дн. Воскопоя — на запад от Корча — Албания) бил цветущ влашки търговски град до 1796 г., когато бил разсипан от албански разбойнически шайки след потушаването на гръцкото въстание в Халкидическия полуостров. В Москополе гърците поддържали една от най-известните си школи, основана и разширена от просветителите хуманисти, които успели да си извоюват ръководен престиж в самата Елада. Там била открита първата модерна печатница на Балканския полуостров. Москополските власи били напълно погръчени и известни с фанатизма си към „мегали идеята“ за възстановяването на Византийската империя. След разсипването на града им москополчани се пръснали като търговци из цяла Македония и образували ядрата на гръцкото население в по-големите селища. За произхода на гръцкото гражданство в Източна Македония вж. П. Коледаров, Народностният състав на Драмско до средата на XIX в., Известия на Института за история — БАН, т. 10, 1962, с. 184—186.

¹⁴ Град в Северноизточна Морея (Пелопонес), Гърция.

¹⁵ Тоест мохамедани.

¹⁶ Вероятно под „илири“ Кузинери има пред вид хървати и далматинци.

¹⁷ Дисорон е античното и ново име на Круша планина, Гърция.

¹⁸ Кузинери греша — „Кортиат“ е изопачено от Хортач планина, сега преименувана Хортиатес, Гърция.

^{18a} Ср. и описанието на Евлия Челеби. Прев. от османотурски, съст. и ред. Стр. Димитров. София 1972, с. 172 сл.

¹⁹ Вероятно е имал пред вид Богданската планина, наречена сега отново с античното си име Бертискон.

²⁰ Римска магистрала, която свързвала Рим с Цариград през Драч—Охрид—Битоля—Пела, Солун—Филипи—Кавала—Траянопол (дн. Лутрес при Дедеагач, дн. Александруполис) — Ипсала—Перинт (Мармараeregлеси).

²¹ Вероятно мините Сидерокапса в Халкидика или с. Капсохори (до паланката Гида), антична Ематия, (дн. обл. Иматия — Гърция), до последния завой на р. Бистрица, когато течението ѝ взема югоизточна посока.

²² Едноименен град в Пиерия — крайбрежието на Солунския залив между Олимп и устието на р. Бистрица (дн. пак с античното си име Халиакмон).

²³ Рендина, дн. село в Лъгадинско, на оттока на езерото Бешик (дн. Волви). В името му е запазена малката носовка от езика на племето ринхини, които населявали Халкидика през средните векове.

²⁴ Средновековна крепост в Северна Тесалия.

²⁵ Планина в Мала Азия край брега на Мраморно море. Славянският първоучител Методий бил монах в един от манастирите на Малоазийския Олимп.

²⁶ Загора се назовава и цялата крайбрежна низина между планината Пелион и Бяло море, на полуострова Магнезия. Наречена е така от славяните от племето велегезити, обитавали през средновековието Тесалия. За тях местността се наричала зад планината (на старобългарски „гора“).

За името „Загоре“ в земите, населявани от българските славяни вж. Р. Коледаров, More about the Name „Zagore“, Bulgarian Historical Review, 1973, No. 4, p. 92—107.

²⁷ Прилеп, Македония, Югославия.

²⁸ Дурла и Докса.

²⁹ Р. Черна.

³⁰ Градско, Македония, Югославия.

³¹ Бер, дн. Верия, Македония, Гърция.

^{31a} Битоля, Македония, Югославия.

³² Сятиста, Гърция, от слав. Сячища.

³³ Костур, дн. Кастория, Македония, Гърция.

- ²⁴ Лерин, Македония, Гърция.
- ²⁵ Женско, дн. Нео Гинекокастрон, Македония, Гърция.
- ²⁶ С. Литото, Кукушко, Македония, Гърция.
- ²⁷ Кавадарци, Македония, Югославия.
- ²⁸ Харман Кьой, дн. Статмос, Неа Менемен и Нео Корделйо, Гърция.
- ²⁹ Р. Галика, на гр. Галикос или Ехедорос.
- ³⁰ С. Куликя или Кулакя, дн. Халастра, Гърция.
- ³¹ Енидже Вардар, Яница, Македония, Гърция.
- ³² Последните изследвания на английския историк на античността и археолог Н. Хямънд с основание поставят под съмнение приетата досега твърдениост на Едеса, т. е. Воден, с първата столица на древните македонци — Еге. Той предлага нова локализация — Вергина на десния бряг от долното течение на р. Бистрица, в северните поли на европейската планина Олимп. Н. Хямънд допуска, че откритата гробница с трон във Вергина е на убития в Еге цар Филип II, като се основава не само на археологически материали, но и на сведенията, оставени ни от античните писатели Хезиод, Херодот, Тукидид и Апиан. (N. G. L. Hammond, *The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom „Ancient Macedonia“*, First International Symposium, Thessaloniki, 1970, p. 64—65, p. 17.)
- ³³ С. Градище, Ениджевардарско, дн. Кирос (Палеокастрон), Македония, Гърция.
- ³⁴ Пирня вж. бел. 22.
- ³⁵ При с. Агии Апостоли, дн. Пела, Македония, Гърция.
- ³⁶ Чифлик — голямо лично стоково земеделско стопанство, свързано с пазара и произвеждащо за пазара.
- ³⁷ Субашия — 1) длъжностно лице, натоварено с полицейски функции в градовете; 2) лице от феодалното опълчение, упражняващо в мирно време полицейски функции.
- ³⁸ При Неохорион, Македония, Гърция.
- ³⁹ Вер. Хортач, дн. Хортиатес, Гърция.
- ⁴⁰ Вер. Киречкьой (Пейзаново), дн. Азвестохорион, Гърция.
- ⁴¹ Дн. Сароски залив.
- ⁴² Беласица.
- ^{42a} Ср. Евлия Челеби, пос. изд. с. 154 сл.
- ⁴³ Етимологията на думата не е ясна.
- ⁴⁴ Мелник, Благоевградски окръг.
- ⁴⁵ Зъхна, дн. Зихни, Македония, Гърция.
- ⁴⁶ Лаханас, Лагадинско, Македония, Гърция.
- ⁴⁷ M. d'O'Hesson, *Tableau général de l'Empire Ottoman, I—III, Paris, 1787—1820.*
- ⁴⁸ Р. Сяровица.
- ^{48a} Керкини или Белас са гръцките имена на Беласица планина. Кузинери има пред вид Шарлия пл. и Сминица пл. (на турски Боздаг, а сега Фалакрон) и погрешно ги смята за принадлежаща към Беласица верига. В действителност тези две планини чрез Сенгеловската планина или Славянка са свързани с Пирин.
- ⁴⁹ Кючук Яйла, общо име на група села по долината на Бродската река, на тур. Дутли чай.
- ⁵⁰ Дутлия или Горен, село на североизток от Сяр, Гърция.
- ⁵¹ Долно и Горно Броди, Апо и Като Вронду, Македония, Гърция.
- ⁵² Вер. Крушово, Ахладохорион, Македония, Гърция.
- ⁵³ Тахино или Ахиннос, Гърция.
- ⁵⁴ Римска стратегия по протежението на десния бряг на Струма, наречена по името на живеещото там тракийско племе бизанти.
- ⁵⁵ Круша, Гърция.
- ⁵⁶ Кушиница пл. или Пърнардаг, Гърция.
- ⁵⁷ В същност Сминица пл., Боздаг, сега Фалакрон.
- ⁵⁸ Зиляхово, дн. Неа Зихни, Гърция.
- ⁵⁹ Вер. с. Сърпа, слято с Нигрита.
- ⁶⁰ Вер. с. Галачица (Галатица).
- ⁶¹ Леригово, дн. Арнея, Македония, Гърция.